Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартыында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга **чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.**

Организацияларга **– 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.**

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 125 (16583)

2002 чылдың октябрь 29, ВТОРНИК

Ат салган шагы 16.30

Садар өртээ 3 рубль.

«Силерниң чаңгыс эвиңер дээш четтирдим»

Москвада Мельников кудумчузунда Культура ордузунга шии көрүп олурган муң чыгыы кижини тудуп, оларның амытынынга чедерин кыжанып, янзыбүрү негелделер кылып, көстүп көрбээн улуг айыыл-халапты үүлгедир дээн террористерни узуткаан. Террористер-биле чугаалажыышкыннарны удаадараа кылып, кижилерни хостаар бүгү аргаларны ажыглаан. Ынчалза-даа террористер октябрь 25-те боттарының үүлгедиин күүседип эгелеп, 2 кижини боолап өлүргеш, ийи кижини балыглап эгелээнде, федералдыг айыыл чок албанының тускай даалга күүседир дайынчылары Культура ордузунче киргеш, 40 минута иштинде 34 дээрбечини когун үзе узуткаан.

Ниитизи-биле 750 кижини хостаан. Бир эвес террористер чазылдырар үүлдерин чазылдырып четтигипкен болза, аңаа турганнардан чаңгыс-даа кижи артпас турганы илерээн. Кижилерни хостаар оперативтиг штабтың дыңнатканы-биле алырга, залга олурганнардан 74 кижи өлген бооп турар, ынчалза-даа РФ-тиң Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле алырга, 118 кижи өлген бооп турар.

РФ-тиң Президентизи В.Путин Москваның Склифосовский аттыг эмнелгезинге чорааш, эмчи дузазы ап турар хосталган кижилер-биле ужуражып чугаалашкан. Оларның дүрген сегип үнерин күзээн. Президент В.Путин субботада Россияның чонунга дыңнадыг чугаа кылган. – Бистиң чуртувус дендии берге хүннерни чурттап эрти. Тускай сорулга күүседир дайынчылар барык болдунмас чүвени кылгаш, шаарланган террористерни чылча шапты. Ынчалза-даа чидириглиг болдувус. Амы-тынындан когараан кижилерниң төрелдери, чоок кижилери, өршээп көрүңер! Силерниң бедик чаңгыс эвиңер, чүткүлүңер дээш четтирдим. Террористерни когун үзе узуткаар, оларның келир үези чок, келир үе бисте – деп, чугаалаан. Президент В.Путинниң Чарлыын езугаар октябрь 28-ти бүгү чуртка кажыыдал хүнү кылдыр чарлаан.

Өг-бүле бүрүзү "ШЫН" солуннуг болзун дээш

ЧУРУКТА: «Бай-Тал» ККБ-ниң малчыннары Альберт Дажый биле Валерий Иргит.

В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Бай-Тайга кожуунның мурнунда «Бай-Тал» көдээ ажылагый бүдүрүлге каттыжыышкыны турган амгы үеде күрүненің каттышкан бүдүрүлгезиниң удуртулгазы бодунуң малчыннарынга чылдың-на солуннарны, сеткүүлдерни чагыдып бээри чаагай чаңчыл болу берген. Ажыл-агый солун чагыдар акша-көпеек-биле бергедей-даа берзе, кандыгла-бир аргазын ыяап-ла тып алыр. «Бай-Тал» күрүненің каттышкан бүдүрүлгезиниң директору **Олег Тадар-оолович Монгуштуң биске чугаалааны болза:** «Ажыл-агыйның удуртулгазы, бистер, сарлык кадарчыларының, хойжуларның чүгле ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салып турар эвес, оларның угаан-бодалын, сагыш-сеткилин амгы үениң чугула медээлери-биле "чемгереринче" кичээнгейни угландырган бис. Ынчангаш солуннарны, сеткүүлдерни чылдың-на чагыдып бээри бистиң ыдыктыг хүлээлгевис, сагыыр чаагай чаңчылывыс болу берген».

Бо дээрге канчаар-даа аажок эки эгелээшкин-дир, ону республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери деткиир дээрзинге идегеп турар бис.

«Бай-Тал» бүдүрүлгези чартык чылда малчыннарга 24 муң рубльдиң солуннарын, сеткүүлдерин чагыдып бээр, бүдүн чылда 30 муң рубль чеде бээр. Чүгле «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннарны чагыдып берип турар эвес, төп солуннарны «Аргументы и фактыга» чедир чагыдып бээри онзагай.

Амыдырал-чуртталгазынга, угаан-бодалынга бүгү талалыг деткимчени алган «Бай-Талдың» малчыннары чүгле Бай-Тайгада эвес, республикада эки ажылдыгларга хамааржыр. Мында уксаалыг сарлык өстүрүп, хөй хураганны доруктуруп турарлар эвээш эвес.

Бай-талчыларның үлегерин эдерип, бай-тайгажылар өг-буле бүрүзүнге «Шын» солунну чагыдып алырынче сагышты салып турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чагыдылга - 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожуунларда салбырларының аразынга «Шын» солуннуң чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейниң эгелээнин чарлап тур бис. ***2003 чылдың бирги чартыында чагыдылга МӨӨРЕЙИНИҢ негелделери мындыг:***

— харыылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганы организастаан салбырларга чагыдылга кампаниязының түңнелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

— бир I-ги чер —1000 рубль

— ийи II-ги чер —800-800 рубль

— ийи III-кү чер —600-600 рубль

— «Эң хөй чагыдылгалыг сумунуң почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;

— ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейниң түңнелдерин үндүрүп тура, тус-тус черлерде чурттакчы чоннуң, өрегелериң санын, ниити сандан чагыдылганың хуузун кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадыынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып, шаңнап-мактаары көрдүнген.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Баш удур түңнелдер езугаар

БО ЧЫЛДЫҢ 9 АЙЛАРЫНДА

«2002 чылдың 9 айларында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күүселдезиниң баш удур түңнелдериниң дугайында» №778 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың октябрь 18-те хүлээп алган.

2002 чылдың 9 айларының дургузунда республиканың Чазаа 743 доктаалды хүлээп алган, ооң иштинде 411-и социал-экономиктиг хөгжүлде дугайында болган. Бо үениң дургузунда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери 981,6 млн. рубльге продукцияны бүдүрген. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, бүдүрген продукцияның хемчээли 237,1 млн. рубль азы 31,8 хуу хөй. Ниитизи-биле үлетпүрге хамаарыштыр бүдүрген продукцияның хемчээли 102 хуу болган.

Эрткен чылдың 9 айларынга деңнээрге, алдын тывыжы — 12 кг көвүдээн, дилиг материалдарының бүдүрүлгези — 2,2 муң м³, чылыг энергиязын бээри — 46,5 муң Гкал, тудуг материалдары — 3,3 млн. рубльге, аъш-чем үлетпүрү — 6,7 млн. рубльге болгаш чиик үлетпүр — 1,4 млн. рубльге чедир өскен. Ооң-биле чергелештир республиканың 15 бүдүрүлгелери бүдүрген продукциязының хемчээлин улгаттырган. Оларга күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгелериндер «Кызылдың машина заводу», «Суй белек», «Кызылдың дааранылга фабриказы», «Кидис өер завод», «Кара-Тал», «Ойна» база «Тыва» алдын уургайы, «Кызылдың хлеб заводу» ажык хевирниң акционерлиг ниитилели, «Ак-Довурактың хлеб заводу», республика болгаш Чөөн-Хемчиктиң типографиялары дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Ажыл-агыйларның бүгү хевиринде хаван бажы 68,6 хууга өскен, куш аймаа — 6,9, инек — 1,3, иви — 7 хууга өскен. 11,9 муң гектар шөлдүң тараа культуралары ажааттынган, ол эрткен чылдыындан 6,9 муң гектар хөй болган. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 7100 тонна тараа бастынган. Тараа культуралары-ның дүжүдү республикада 1 гадан ортумаа-биле 6,7 центнер болган.

2002 чылдың сентябрь төнчүзүнден эгелеп республиканың хоорай болгаш кожууннарынга одалга системазы эгелээн. Бо хүннерде орук-чирии багай болгаш чедери ырак кожууннарже хөмүр сөөртүлгези адакталып турар. Январь-сентябрь айларда «Республиканың одаар чүүл сайгарылгазы» КУБ социал адыр объектилеринге болгаш чурттакчы чонга 106,7 муң тонна хөмүр курлавырын чедирген. Бо чылдың октябрь 1-де хөмүр складтарында бар хөмүрнүң курлавыры 30,5 муң тонна болган.

2002 чылдың 9 айларында көргүзүгден алырга, чоннуң амыдыралының деңнели болгаш орулгалыг кезээнде өзүүшкүн бары илерээн. Айда ортумак шалың 3509 рубль, ол эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 69,5 хууга өскен. Бир кижиге онааштыр акшаның чарыгдалы 2078,6 рубль болуп турар. Чурттап болурунуң адаккы хемчээли — 1878 рубль болган.

Сөөлгү үеде бюджет ажылдакчыларының шалың төлевиринге хамаарыштыр байдал чүгээртээн. Ынчалзажок республиканың бүдүрүлге адырларында өрезиниң түңү 66,8 млн. рубль болуп турар. Оларның аразындан шалың төлевиринге хамаарыштыр берге байдал көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде болгаш коммунал ажыл-агый черлеринде демдеглеттинген.

9 айларның дургузунда чоннуң ажылга тургустунарының саны өзүп турарын демдеглээн. Эрткен чылдың 9 айларының деңнели-биле алырга, бо чылын 8,4 муң кижи күш-ажылга тургустунган, азы ол 2,9 катап хөйү-дүр. Ындыг болзажок көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде байдал багай болуп артпышаан. 2002 чылдың 9 айларында мыйыстыг бода малдың бажы 1,9 хууга, өшкү, хой — 0,5, теве бажы 2,5 хууга кызырылган. Күш-ажыл рыногунда байдал база-ла дүвүренчиг. 9 айларның түңнели-биле алырга, 27,4 муң кижи ажылчок деп санадып турар. Ооң иштинден 12,3 муң кижи тускай документ езугаар демдеглеттинген. Эң-не хөй ажыл чок кижилер Чаа-Хөл (29,6 хуу), Чеди-Хөл кожуунда (29,6 хуу), Тере-Хөл (29 хуу), Улуг-Хем (26,6 хуу), Мөңгүн-Тайга (22,2 хуу) санадып турар, а эвээш-ле дизе, Кызыл хоорайда ажыл чоктарның хемчээли 2,8 хуу болган.

2002 чылдың III кварталында республиканың чамдык ажыл-агыйларында социал-экономиктиг хөгжүлдениң чедиишкиннери чер албаанын демдеглеп болур. Ылаңгыя Тыва Республиканың энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйлары, Үлетпүр база көдээ ажыл-агый талазы-биле яамылар Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылын экижидериниң талазы-биле программа төлевилелин ажылдап кылбаан болгаш ону көөрү-биле киирбээн.

Одалга сезонунуң эгелээни-биле чергелештир чамдык кожуун төптериниң социал адыр объектилеринде чылыг бээрин орайтаткан таварылгалар бар. Ооң түңнелинде Кызыл хоорайның школаларының соок тургаңындан чамдык класстарның өөренирин соксаткан турган.

Хоочуннар аравыста

БИЧЕ СЕТКИЛДИИН МАГАДАП...

Күзээр, күзевеске-даа кырыыр назы кижи бүрүзүн оюп эртпес. Кажан-бир-ле хүн бодап кээриңге, биеэги 18 харлыг аныяк үең эрте берген, сээң 50 азы 60 харлааныңны эрттирер дээш ажы-төлүң, төрелдериң дүвүрээн, хөлзээн турар боор чүве-ле болгай. Кырыыр назын кыпсынчыг, чөнүүр назын чөгенчиг-ле: хензиг-ле чүвеге сеткили хомудаан азы бичии-ле чүве ужундан аажок өөрээн, омак-сергек, өөрүшкүлүү аажок чоруур.

Улуг назынныгларже доктаамал сагыш салып, материалдыг-даа, моральдыг-даа дузаны чедирип турары дээш өөрүп, хүндүлүг улуг Даргавыс Ш.Д. Ооржакка, республиканың Күш-ажыл яамызының ажылдакчыларынга четтиргенивисти солун дамчыштыр илергейлээр бодадым.

ТР-ниң Конституциязының 11-ги эгениң 49 үүлүнде мынча деп бижээн: «Күш-ажыл кылып шыдаар, назы четкен, харыысалга онаап болур, назылап кыраан болгаш өске кижиниң дузазын хереглээр апарган адаиезин уруглары азыраар хүлээлгелиг» дээн. Ынчанмайн канчаар, кырыыр, чөнүүр назы деп чүве кончуг: идик-хевиниң хир-чамынга күш четпес, хырнынга орта таптыг чылыг, амданныг аъш-чем белеткеп чип шыдавас, от-көс-даа одай албас, эъдикежиниң хирин-даа арыдыр чуп ап шыдавас апаар, ол кээргенчиг чуртталга-дыр. Чүгле өске кижиниң холун манаар. Кыраан назыда аар аарыг-човуланга туттургаш, аарыыргa бир берге. Черле ынчаш кырганнарже, хоочуннарже аныяк-өскеннер сагыш салып, кээргеп, боттуг дузазын көргүзүп, оларның ачы-буянын, узун назынын дилеп ап, чалбарып чоруур болза эки.

Улуг назылыглар хүнүн Россияга, бүдүн делегейге, Тываның булуң бүрүзүнге демдеглеп эрттирип турары өөрүнчүг.

Чөөн-Хемчик (Даа) кожуунуң Чыраа-Бажы суурда 418 пенсионерлер, ооң иштинде 86 инвалидтер бар. Чыл санында Улуг назылыглар байырлалын бедик деңнелге эрттирип келдивис. Бо чылын Чыраа-Бажының ортумак школазының коллективи болгаш өөреникчилери Хоочуннар байырлалын уттундурбас солун кылдыр эрттиргеннер. Олар 70 хардан өрү 50 хире күш-ажылдың хоочуннарын чалап алгаш, боттарының акша-хөреңгизи-биле кижи бүрүзүнге суй белекти сөңнеп, йөрээл сөстерни чугаалап, аъш-чем делгеп хүндүлээн. Хоочуннарга башкылар, өөреникчилер солун концертти көргүстүлер.

Улуг назылыглар хүнүнде база бир уттундурбас өөрүнчүг чүве чүл дээрге, КамАЗ чолаачызы Дамбыра Юрий Күжүгет оглу деп аныяк оолдуң 70 хардан өрү назылыг хоочуннарга бодунуң эки тура күзели-биле өреге бүрүзүнге 2-3 улуг ванна ишти хөмүрнү халаска үлей дүжүрүп бергени. Мен кырганнар чөвүлелиниң даргазы кижи мен. Бо аныяк чолаачы мээң бажыңымга келгеш: «Бо мээң чонумга дузам болзун, ол дээш акша-үне негевес мен» — диди. Аныяк чолаачының кижи мөзүлүүн, биче сеткилдиин, кырганнар дээш сагыш човангырын магадап, хоочуннар мурнундан улуу-биле четтиргенивисти илереттивис. Эр хей-дир сен, Юрий Күжүгет оглу!

Ол ышкаш школа директору Зоя Лопсанга, суму чагыргазының улуг бухгалтери Анна Седенге база өскелерге-даа сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илереттим. А хоочун өгбелеривиске кадыкшылды, өөрүшкүнү күзеп каалыңар!

Оолак КАРА-САЛ,
Чыраа-Бажы суурда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

КЫРГАН ДЭЭШ КЫДЫГЛАВАЙН

Улуг назылыглар байырлалы кожуунга база организастыг эрткен.

Кожууннуң төвү Суг-Аксы суурга түңнел байырлалга 40 ажыг улуг назылыглар киришкен. Оларның аразында Кара-Чыраадан 93 харлыг Чымба Монгуш, Кызыл-Тайгадан 86 харлыг Шаңгыр Ондар, Бора-Тайгадан 80 харлыг Сергелең Ховалыг, Суг-Аксыдан 80 хар ажып чоруур Көк Монгуш оларны

Сезен, тозан харлаза-даа,
Сеткил-чүрээ сергек хевээр.
Ыры-шоорун, кожаңнарын
Ындынналдыр бадыргылаар

дээри чөп. Оларның тыва улустуң ырларын күүседири аныяктардан дудак чок болганын ол байырлалдың киржикчилери көрген. Кожуун чагыргазының даргазы И.Ш.Монгуш байыр чедириишкинниң хүндүлүг бижиин чоруткан. Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Суг-Аксы, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга сумуларының чагырга черлери боттарының девискээринде чурттап турар хоочуннарынга суй белектерни сунган.

Кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи В.Х.Ооржак культура шугумунга ажылдап, бот-тывынгыр уран үүлге эвээш эвес үлүүн киирип чораан хоочуннарга: Д.С.Ондарга, Б.С.Ондарга 2-2 тонна хөмүр-дашты дүжүрүп бээрин аазаан.

Хоочуннарның аразында кожууннуң хөгжүлдези дээш ажыл-ишке тура-соруктуун көргүзүп чораан төлептиг кижилер хөй. Олар дээрге бистиң аравыста аныяк салгалдарга үлегер-чижектиг, үнелиг кижилеривис-тир. Ынчангаш хоочуннар кажан-даа, каяа-даа хүндүлүг.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөлде

ЧОННУҢ ДИЛЭЭН ХАНДЫРЗА...

Кожууннуң төвү Суг-Аксы суурга 1990 чылга чедир чонга ачы-дуза көргүзер сорулгалыг хеп даараар мастерская үзүктел чок ажылдап келгенин чон чылыы-биле сактып чугаалажыр. Ол үеде мастерскаяга идик септээр, баш таарар, чурук тырттырар цехтер база турган. Амгы үеде документилерге чурук тырттырар дээн улус албан-биле Чадаанага баргаш, тырттырып ап турар.

Бүдүрүлгелерни хуужудуп эгелээн үеде ук мастерскаяны хуу кижи садып алган соонда, бүдүрүкчүлүг чорук кудулаан. Хуу кижи ук бүдүрүлгени долу күчүзү-биле ажылдадыр аргазы чок болганындан чамдык цехтер ажылдавастаан. 1990 чылга чедир аңаа ажылдап турган шевер кижилер ажыл чок арткылаан, чамдыктары бажыңнарында ийи-чаңгыс кижилерниң чагыгларын кылып олургулаар.

Бо бүдүрүлге черин катап кожууннуң хөреңгизинче эгидип, биеэги турганы дег долу күчүзү-биле ажылдаан турарын чон негеп турар. Маңаа хамаарыштыр Сүт-Хөл кожуун чагыргазы кандыг харыы бээр ирги?

СУГ ЧОК...

Ишкин сумузунда кудуктар айтырыы сөөлгү чылдарда чидии-биле тургустунуп келген. Суму иштиниң кудуктары эргижиреп үрелгилээн. Оларны септеп алыр дээрге суму чагыргазында акша-төгерик чок.

Ооң мурнунда чылдарда кудук дээш кирген үндүрүг акшалары сумунуң бухгалтериязынга артып турган болза, сөөлгү чылдарда үндүрүг акшазын төпчүдүп каан. Ишкинчилер кудуктарын септедип алыр дээш кожуун төвүнче барып, акша дилеп алыры-биле элээн хөделиишкиннерни чоруткан, ынчанмыже ол айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Чурттакчы чон үндүрүглер төпчүдүлгезинге таарзынмайн турар.

Владимир ООРЖАК,
тележурналист.

ЧАЗАЛГА

Октябрь 24-те № 123 «Шын» солунда үнген «Хунаштаар-оол Ооржак – компакт-дискиде» деп эге-биле үнген материалда Зоя Кыргысовна Самдан дээнин **Зоя Кыргысовна Кыргыс** деп эде номчуур. Авторга болгаш З.К.Кыргыска буруумну миннип тур мен.

А. ДАРЖАА.

Дааарта — Политиктиг репрессияга таварышканнарның сактыышкын хүнү

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН

Хөөкүйлерни ол үеде чамдык хөлүн эрттир хувискаалчаан кижилер меге-хоп ажыглап тургаш, "япон шивишкеннер", "контрреволюсчу идегеттер", "чоннуң дайзыннары" деп аттарын карарткаш, эрии-шаажылалдарга таварыштырып, суд шиитке-ли-биле, ол чокка-даа элезинниг ховуларга адып шиидип турган.

Бистиң республиканың девискээринге 1930, 1940-1953 чылдарда болуп турган политиктиг шаажылалдар-репрессиялар үезинде 1 муң 97 кижи туттурган болгаш хоругдаттырган. 42 кижини дээди яла өлүрүп шиидер кылдыр доктааткан. Оларның хөй кезиин ТАР-ның Дээди, кожуун судтары шииткен, ынчалза-даа чамдык кижилерни суд органнары эвес, а ТАР-ның Иштики херектер яамызының суд коллегиязы шиидип турган, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязынга Тыва Күрүнеиң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадыргының, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы Куулар Дондуктуң, ТАР-ның намының Улуг-Хем кожуун комитединиң бирги секретары Күжүгет Даржааның, ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожуунда төлээзи Кара-Сал Эренчинниң болгаш өскелерниң-даа херектерин көргеш, адып шииткен.

"Чоннуң дайзыннарын" агартыр ажылдар бо үеде барык доозулган, ынчалза-даа оларның чамдыызын, чижээлээрге, М.Буян-Бадыргыны, К.Дондукту ам-даа агартпаан.

1929 чылдың октябрь-ноябрь айларда эрткен ТАР-ның намының VIII съездизиниң шиитпирин езугаар тыва байларның, ламаларның, хамнарның хамааты эргелерин казааш, эт-хөреңгизин, мал-маганын хавырган. Оларның кадайлары, уруг-дарыы, дөргүл-төрелдери репрессияга база-ла ыяап-ла таваржыр турган. Ол-ла үеде политиктиг шаажылалдың (репрессияның) бир хевири — шөлүлгеге барык 17 муң кижи таварышкан.

1930 чылдарда Тыванын бурунгаар депшилгелиг хамаатыларын, ооң иштинде удуртукчуларын, политиктиг аренадан кара өжегээр "дүжүр октаар", а элээн "аар деңзилиг", ол үениң политиктиг шугумунга хамаарыштыр тускай көрүштүг, өскелерге дөмейлешпес бодалдыг даргаларны нүгүлдеп тургаш, дүрген-не адып өлүрүп кааптар, чиик дизе-ле, ырадыр шөлүптер чоруктар чаңчыл апарган. Ол үеде нүгүлчүлер ТАР-ның удуртулгазынга ажылдап турган тос кижини узуткап чок кылыры-биле "Тостуң херээн" тургускаш, Сат Чурмит-Дажыны, Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Оюн Данчайны, Кара-Сал Пириңлейни, Сат Лопсаңны, Оюн Сенгиижикти, Куулар Сунгар-оолду ТАР-ның Дээди судунуң онза суд коллегиязының шиитке-лин езугаар 72 шак иштинде адып өлүргеннер.

Суд коллегиязы үстүнде адаттырганнарны ССРЭ биле ТАР-ның акы-дуңма харылзаазын үзер, империалистиг күрүнеиң дузазы-биле чепсектиг тура халыышкын үндүрер, Моол, Хакасия болгаш Ойротту чаңгыс күрүне кылдыр каттыштырар деп турганы дээш буруудаткан.

Чаъс-чайыктыг 1951-1952 чылдарда Сүт-Хөл кожуун ууттунмас дүжүт алган. Ажыл-агыйларның шаңнары долган. Суг-Аксының болгаш өскедаа колхозтарның шыгжамырларынга шыгжаттынып чыткан чаа дүжүттүң чамдыызы күскү чылыг хүннерде үрелип эгелээн.

Ол үеде ук районнуң удуртукчулары чораан А.Агбаанны, М.Очурну хоралакчы чорукка буруудаттырган. Аас-кежик бооп, И.В.Сталин өлген соонда оларны агарткан. Шак-ла ынчан Сүт-Хөл херээ хагдынган.

Ол үеде адааргак, хопчу кижилер кижи бажынга кирбес, харын хөктүг төөгүже кире бээр бужар чүүлдерни чогаадып турганнар, "контр" деп нүгүлдеткен Соян Сандаңмааның Эзир-Кара деп аъдын база репрессияга онааган.

Элезинниг ховулар ам-даа ыглашпышаан. Актыг черге нүгүлдеткеш, элезинниг ховуларга сөөгүн салган кижилерниң шаажылакчыларының аттары ам-даа четче адаттынмаан. Ынчалза-даа тыва чон бодунуң маадырларын ол чокка-ла дөмей билир.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: ТАР-ның Чазааның даргазы С.К-Х.Тока ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чурмит-Дажы-биле (ону шаажылаарының бүдүүзүнде кады тырттырган).

ОНУ УТПААЛЫҢАР

XX чүс чылдың эгезинде, 1920 чылдан 1950 чылга чедир, Тыванын дыка хөй кижилериниң амыдырал-чуртталгазы үрелген. Ол үелерде чамдык кижилер хоп-нүгүл ажыглап тургаш, актыг, хилинчек чок кижилерни көөр хөөн чок чоруктуң күжү-биле карабажыңнааш, оон адып шиидип турган.

1938 чылда ТАР-ның Чазааның бурунгаар көрүштүг удуртукчуларын "чоннуң дайзыннары" деп карартып нүгүлдээш, боолап өлүрген.

1936 чылдың декабрьдан 1938 чылдың октябрьга чедир Оюн Полаттың ТАР-ның иштики херектер сайыды турар үезинде контрреволюстуг херектер үүлгеткени дээш, 56 херекти оттурган болгаш 85 кижини буруудаткан. Ооң иштинде 41 кижи киржикчилиг 12 бөлүк херектер база бар. Ниитизи-биле 18 кижини боолап шииткен, оларның чүгле бежинге келдерел берген. 63 кижини янзы-бүрү хуусааларда кара-бажыңга олурар кылдыр шииткен, 2 кижи байысаалга үезинде өлген. Ол дугайында архив материалдары, политшииткелдерге онаажып чораанның сактыышкыннары бадыткап турар.

1938 чылдың октябрь 10-13 хүннеринде болган ТАР-ның Дээди судунуң онза суд коллегиязының доктаалында мынча дээн: "ТАР-ның Биче Хуралының даргазынга Соян Ойдупту, кежигүннеринге: Монгуш Сүгдүрнү, Хертек Анчымааны, күрүне ялалакчызынга Николай Товарищтайны, арат төлээлеринге Ооржак Тодаштайны, Сарыглар Сүрүн-оолду, болчукчулар кылдыр Кызыл-оол Сарыг-оолду, О.Хемчикти болгаш өскелерни-даа томуйлаар. "Чоннун дайзыннары" кылдыр чогаадып белеткээн шииткел доктаалда Сат Чурмит-Дажы баштаткан тос кижини 72 шак иштинде боолап шиидер деп доктааткан. Онза ажык суд коллегиязының даргазы С.Ойдуп, М.Сүгдүр болгаш Х.Анчымаа олар аттарын аңаа салган.

Архив материалында ол үениң бир доктаалын допчулай номчуурга мындыг:

"ТАР-ның Дээди судунуң Кеземче хоойлузунуң 12-13 чүүлдери-биле Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгаты сумузунуң хамаатылары Монгуш Чадамба, Саая Ак-оол оларны дээди хемчег-биле боолап шиидер деп доктаалын хынап көргеш, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң доктаадыры болза:

Мандыыржык оглу Саая Ак-оолду дээди хемчег-биле боолап шиидер дугайында ТАР-ның Дээди судунуң шииткелин күштүг болуп арттырар.

Дондук оглу Монгуш Чадамбаны өршээл, келдерел көргүзүп, дээди хемчег-биле шииткелин 25 чыл шөлүп казыыры-биле солуур".

Ук документилерге ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Х.Анчымаа ат салган.

1964 чылда дөс чок хоп-нүгүлге таварышкаш шаажылатканнарны агартыр ажыл ажык-чарлыг эвес-даа бол, Тывага база агартылга эгелээн. Тускай комиссия безин тургустунган. Ындыгдаа болза Л.И.Брежневтиң айтыышкыны деп чылдагаан-биле С.К-Х.Тока ол комиссияның ажылын Тывага соксаткаш, кол буруу-ну О.Полат биле М.Артас (ТАР үезинде ИХЯ-ның удуртукчулары) болгаш өскелерниң-даа кырынче чуй каапкан. Шак ынчалдыр бо үеге чедир политиктиг шаажылалдарга кол буруулугларның аттары четче адаттынмаан.

Ол үеде чашпаа, хопчу чамдык кижилер улуг даргаларга сөгүрүүр дээш, чүнү кылбайн чораннар дээрил. "Контрладыр" улус төне берген чүве ышкаш, эге класс өөреникчилериниң аразындан безин хензиг чаш оолдарны "чоннуң дайзыннары" кыла бээр таварылгалар тургулаан.

1939 чылда "үстүкү" органнарже чоруткан хоп-нүгүл долган ийи чагаада Бадынаш башкыга удурткан "контрреволюсчу" ажыл чорудуп өөреникчилер дугайында бижээн. Ол суг болза төөгүнүң коргунчуг арыннарыдыр, ону утпаңар.

Охемчик ОНДАР,
"Мемориал" ниитилелиниң даргазы.

БУЯН-БАДЫРГЫ

Буян-Бадыргы бистиң чонга
Буян-кежиин шаңнаан ноян,
Тыва чазаан үндезилээш,
Тываларны баштаан ноян.

Он-на харны ажып чорааш,
Оккур угаан алган ноян.
Орустаар-даа, моолдаар-даа
Онзагай дээн мерген ноян.

Элээн көвей дылдар билир,
Эртемден-даа чыгыы ноян.
Хайдып ноян Үгер-Дааның
Кара чаңгыс оглу ноян.

Делегейни эргий бодаар
Депшилгелиг дарга чораан.
Тыва чазаан баштап тургаш,
Дыка хөйнү кылган дарга.

Тываларны орус чуртка
Дуңма кылдыр кадар
дээштиң
Ак-ла хаанга угуулганы
Ааскыр-сөскүр бижээн ноян.

Мерген угаан сиңген болгаш,
Бергелерни эрткен ноян.

Ада-чуртун камгалаар дээш,
Аңдарылдыр бодаан дарга.

Үжен чылдар эгезинде
Нүгүл-хопка шалбалаткаш,
Актыг черге боолатса-даа,
Алдар-ады өлбээн дарга.

О.ОНДАР.

ДЭЭДИ ЭРТЕМНИГ ЛАМА

Дээди эртемниг лама Сотпа Монгуш 1970 чылда мөчээн.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң эмнээр ламазы, Улан-Баторга, ооң соонда Төвүтке шажынның дээди эртем билиин чедип алган Сотпа Папышевич Монгушту ТАР-ның Дээди суду хосталгазын 20 чылда казып шииткеш, Якутияже шөлүпкен.

Бо эртемден-лама Төвүтке өөренип чораан болгаш философияны, физиологияны, математиканы болгаш өске-даа эртемнерни билир турган. Ол бодунуң чаңгыс чер-чурттуу (Барыын-Хемчиктиң Ак чурттуг) база-ла лама-башкы Монгуш Лопсан-Чимит-биле тыва үжүк-бижикти чогаатчырынга бодунуң үлүг-хуузун киирген.

ОРУКТАР – амыдыралдың судалы

АЖЫЛ-ИЖИ – БАДЫТКАЛ

Чурттап келген назыны, ажыл-ижи орук-биле холбашкан өг-бүлеге күш-ажылдың хоочуннары Валентин, Надежда Лазаревтер хамааржыр. Саян оруктары кадыр-берт, хат-шуурганныг, доктаамал хайгааралды негээр болгаш Лазаревтерни Новочеркасскиден бээр чалап эккелген дизимзе, частырыг болбас боор. Валентин Лазарев 1970 чылда Новочеркасскиниң политехниктиг институдун доозуп, дээди эртемниг инженер-механик болуп үнген. Ол үеде чурттуң кайы-даа институдун дооскан аныяк специалистерни тускай көрдүнген хуваалда езугаар ССРЭ-ниң булуң бүрүзүнче тарады октап турган.

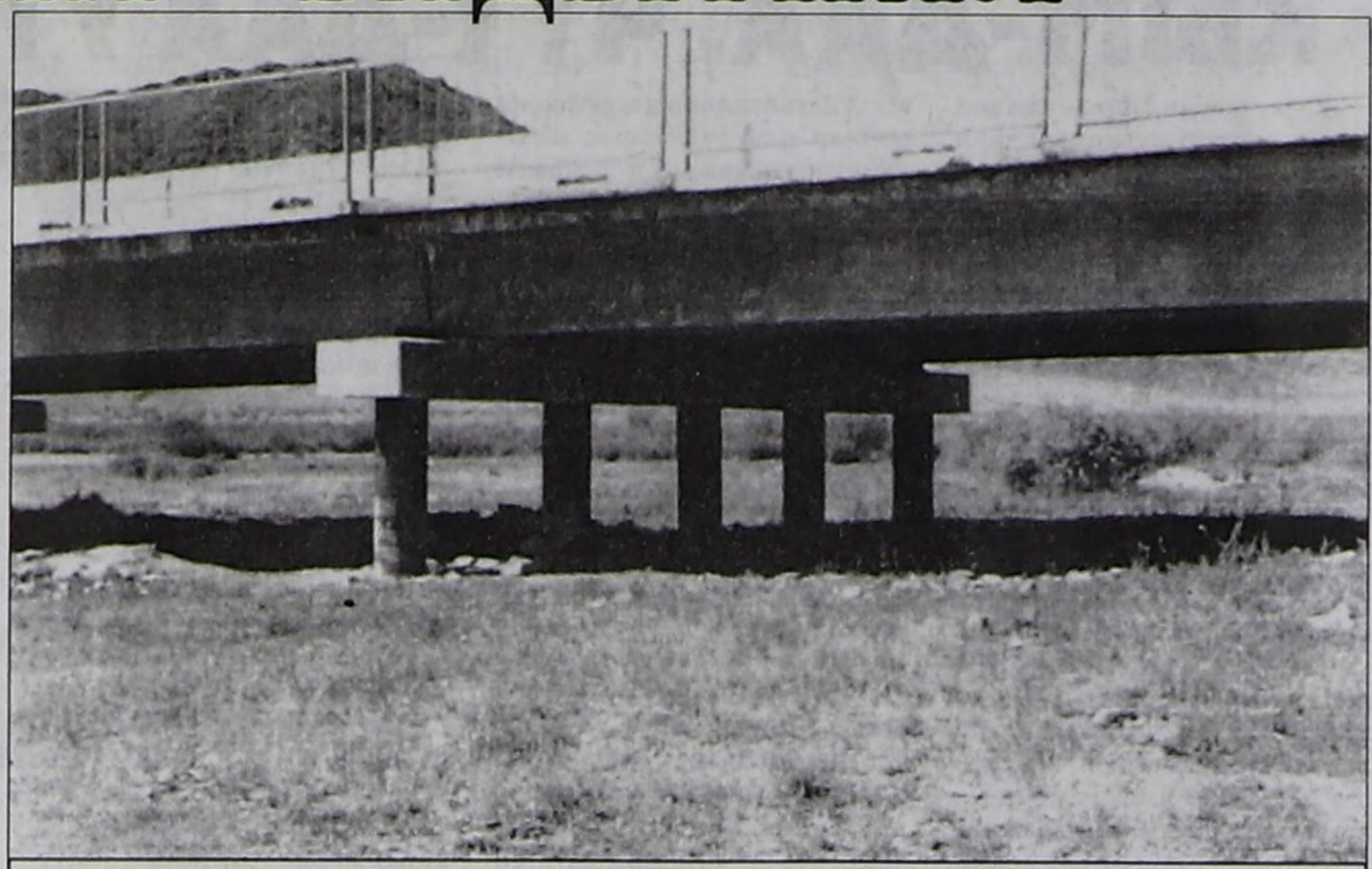

Эдегей хемде көвуруг.

Валентин Васильевич хуваалда езугаар Саян оруунда турар Григорьевка суурда орук-септелге-тудуг участогунга кол механик болуп ажылдап, баштайгы күш-ажылчы базымын аңаа эгелээн. Надежда Лазарева ашаан эдерип чедип келген. Ол — ортумак тускай эртемниг кижи эмчизи. Кайгамчык чүве чүү болганыл дээрге, Лазаревтерниң ажылдап келгени орукчулар суурунда, кижи эмнелгези чок болган. «Ам канчаар боор, арай деп чедип келген дээди эртемниг специалисти, кадайынга ажыл таарышпаан дээш, дедир чоргузуптар эвес» дээш, орук-септелге-тудуг участогунуң начальниги бодунга ажыл төлевири санаар бухгалтер кылдыр хүлээп алган.

Надежда Лазарева орук черинге бухгалтерлеп ажылдап турган-даа болза, алыс-ла эмчи кижи болгаш бичии орукчулар суурунуң эмчизи база апарган. Алыс сеткили биче кижи болгаш баштайгы эмчи дузазын орукчуларга, оларның өг-бүлезинге чедирип турган. «Ашаамны эдерип келгеш, ийи дугаар мергежилди чедип алдым. Ол-ла хевээр орукчу болганывыс олдур» — деп, Надежда Георгиевна чугаалап орар.

Шынап-ла, Надежда Лазарева орук ажыл-агыйынга ажылдап эгелээш ону, шынап-ла, бодунга тааржыр мергежил-дир деп билгеш, бот-өөредилге-биле автомобиль оруктарының талазы-биле экономист мергежилди чедип алган. Ол-ла хевээр 1970 чылдан бо хүнге чедир орук ажыл-агыйында багай эвес ажылдап чоруур.

Валентин Васильевичиниң организакчы, ажыл-агыйны удуртуп билир байдалын өөренип көргеш, «Тываавтоорук» эргелели 1973 чылда Туранның орук-септелге-тудуг эргелелиниң кол инженеринге ажылдаарын сүмелээн. Ынчалдыр-ла Саянның автоорукта́рын аштап-арыглап, кылып чорааш, Тывага чедип келгеннер. Туранның орук-септелге-тудуг эргелелинге чеди чыл ажылдап чорда, 1980 чылда Валентин Лазаревти «Тываавтоорук» эргелелинче ажылдаары-биле шилчиткен. Надежда Лазарева ол-ла чылын Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелинге кол экономист болуп ажылдай берген.

— Кызылга ажылдап кээримге, орук участогу 335 турган чүве. Ооң баазазынга орук-септелге-тудуг эргелели кылдыр тургузарынга, шупту документилерни белеткээрин меңээ дааскан. Чүгле документилер-биле эвес, кадрлар шилилгезиниң айтырыгларын база харыылап турдум. Туранга улуг орук-септелге-тудуг эргелелинге ажылдап каапкан кижи боорумга, меңээ бүзүрээн хире улус чүве — деп, Надежда Георгиевна чугаалап орар. Шынап-ла, ол бүдүрүлгени бут кырынга тургускан кижиниң бирээзи ол.

Надежда Георгиевна кончуг чугаакыр, хөглүг, кижилер-биле чугаалажып билир кижи болду. Ынчангаш коллективтиң хүндүткелин чаалап алганы таварылга эвес. Чайын оларның организациязынга чеде бээримге, орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальниги А.Гончаренко: «Мээң-биле эвес, Надежда Георгиевнага таныштырып каайн, ол шуптузун чугаалап бериптер, ол бистиң коллективтиң төөгүзү кижи болгай» диген. Ол боду чугаакыр эвес кижи, бодун мактаар шуут хөңнү чок. Ооң-биле кады өөренип, кады ажылдап чораан болгаш, аажы-чаңын эки билир мен. Ынчалза-даа ол турум, чаңгыс сөстүг, бүзүрелдиг кижиниң бирээзи чүве. Хөй өреширеге дүшкен, сандаргай ажылдыг бүдүрүлгеге ажылдап келгеш, ооң ажылын сегидип, республиканың эң дээре бүдүрүлгелериниң санынче киирген.

Мугур-Аксы – Мөген-Бүрен оруунда.

Надежда Георгиевна-биле таныжып, чугаалажып кээривиске, ол бүдүрүлгениң төөгүзүн бирден-бирээ чокка чугаалап берген кижи. Орук бүдүрүлгезинге ажыл-агыйны чорударының чаа арга-хевирлерин дилеп, чүнү-даа кылып турган болду. Бригада керээзи, аренда керээзин шиңгээдип алыр талазы-биле улуг ажылды чорудуп турганы, амгы рынок экономиказынга ооң чамдык чүүлдери холбажып турарындаа тайылбырлады. Экономист — бүдүрүлгениң кол өзээ, бүгү саң-хөө, ооң чарыгдалын болгаш орулгазын санап үндүрүп тургаш, бүдүрүлгениң экономиктиг анализин тургузар апаар.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде бергедээшкиннер турганын ол база чажырбайн чугаалап орду. Ол, бир талазында, мооң мурнунда турган бүдүрүлгениң начальниги-нден база хамаарылгалыг болган, ынчалза-даа акша-төгерик чедишпес, бүдүрүлгелер аразында тургустунуп келген удур-дедир төлежилгелер чорбайн бааргa, байдалыка бергедеп турган. Бүдүрүлгениң удуртулгазы солчуп, чаа начальниктиң келгени-биле бүгү хемчеглерни ап тургаш, ажыл-агыйны рынок экономиказынга дүүштүр чорудар талазы-биле улуг ажылды чорутканнар. Надежда Георгиевна бодунуң кол кылып турар ажылындан аңгыда, коллективтиң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип келген. 1981 чылдан эгелээш бүдүрүлгениң партия эге организациязының секретарынга ажылдааш, партия дүшкүже чедир ооң ажылын удуртуп келген.

—Эрткен үе эглип келбес, чамдык кижилер партия үезин хөлүн эрттир бактап, карартып турарынга хөңнүм чок. Ол үениң эки-даа, багай-даа талалары бар. Партия үезинде бистиң организацияга хөй-ниити ажылы диңмиреп турган. Улусчу дружина, херээженнер чөвүлели, профсоюз, комсомол организациялары бир демниг ажылдап турган. Ам көрүңер даан, ажыл чок чорук, корум-чурум, хоорайывыстың ниити байдалы кайы хире баксыраан-дыр. Чаагайжыдылга, санитарлыг байдалывыс дендии куду деңнелде келген. Бистиң бүдүрүлгевис хөй техникалыг болгаш, хоорай чаагайжыдылгазынга доктаамал киржип келдивис, ам-даа чамдык организацияларның дилээ-биле киржип тур бис. Багай чүве чүл дээрге, чаңгыс идеологияның тергиидели хөлүн эрте берген турган-дыр ийин – деп, Надежда Георгиевна кызыл шынын-на чугаалап орду. Ол меңээ эрткен үени чугаалап оргаш, коллективтиң хөй чылдарда шаңнадып келген хүндүлел бижиктерин, дипломнарын, байыр чедириишкиннерин көргүзүп, тайылбырлап берип орду.

Амгы үеде Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели рынок-туң берге үезин чурттап эртип, орук ажыл-агыйын чорудар талазы-биле республикада эң дээре бүдүрүлгелерниң санынче кирген. Ол талазы-биле мындыг сан-фактылар ону бадыткап турар. 1999 чылды бүдүрүлге 26 муң рубль карылгалыг ажылдап турган болза, 2001 чылда 1248,0 муң рубль орулгалыг ажылдап, ТР-ниң Чазааның чарлааны «Республиканың 10 эң дээре бүдүрүлгелери» деп конкурузунга киришкеш, эки ажылдыг 10 бүдүрүлгелерниң бирээзи болган. Бо талазы-биле Надежда Георгиевнаның киирген үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглевес аргажок. Берге үелер эрткен, ажылчыннар рынок экономиказынга дүүштүр ажылдап өөренип, акшаның үнезин биле берген деп ооң чугаалап орары чөптүг. Социалистиг экономика үезинде акшаны чажып чораанывыс чажыт эвес-ле болгай. Рынок экономиказы акшаны ажылдап алыр кылдыр бисти өөредип эгелээн. Ооң түңнели амыдырал кырында көстүп келген.

Валентин Лазарев – бүдүштүг кижилерниң бирээзи. Тыванның орук ажыл-агыйынга ажылдап чорааш, ынаар-мынаар ажылдаар мен деп кажан-даа ындыг айтырыг тургузуп көрбээн. Удуртулга кайнаар сүмелээр-дир, ынаар-ла чоруп орар. Кажан Кызылдың автоорук техникумунга орук ажыл-агыйының техниказын башкылаар кижи тывылбайн бааргa, «Тыва автоорук» эргелели Валентин Васильевичини ол техникумга башкылап ажылдаар кылдыр сүмелээрге, чөпшээрешкен. Автоорук техникумунга 15 чыл иштинде автоорук транспортунуң салбырын удуртуп, дыка хөй студентилерни доостуруп, амыдыралдың улуг оруунче аткарган. Ооң доостурган хөй кадрлары бо хүннерде Тыванның орук ажыл-агыйында төлептиг ажылдап чоруурлар.

Тыва улус «Хоочун коктуг, хола кактыг» дижип чугаалажыр болгай, Валентин Васильевичиниң хөй чылдарда ажылдап келген арга-дуржулгазын өөренип көргеш, 1995 чылдан бээр катап «Тываавтоорук» эргелелинде кол специалист болуп ажылдап турар. Россиядан Тывага ажылдаары-биле хөй-ле специалистер кээп турган, Валентин Васильевичиниң салым-чолу өскелерден онза ылгалдыг кижи. Ажыы-биле чугаалаарга, ол Саян оруктарын аштап чорааш, Тывага чедип келген кижи-дир ийин. Тывада ооң барбаан чери чок, Мөңгүн-Тайганың бедиинден Тожунуң ыйгылаажынга чедир оруктарны кылчып келгенин чугаалаар болза, бүдүн төөгү.

Валентин Васильевичиниң республиканың орук ажыл-агыйының хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузун үнелеп көргеш, ТР-ниң Чазаа аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Бо удаада шаңнал ылап-ла төлептиг ээзинде барган. Ону ооң эрткен оруу, күш-ажылы бадыткаан-даа. Тыванның кадыр-берт, хаяштыг, кадыг-дошкун агаар-бойдустуг черинге чоннуң чоон оруун кылчып, буянын чедирип чоруур Лазаревтерниң ажыл-ижин кысказы-биле таныжарга мындыг. Оларның кайызы-даа ажык сеткилдиг, амыдыралынга, шилип алган мергежилинге бердинген кижилер.

Сергей ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ПЕДАГОГИКА

ЭКИНИ-ДААА, БАГАЙНЫ-ДААА...

ЫНАК БАШКЫМ

• *Өөреникчиниң чогаадыы* •

«Башкы дээрге алдын эвес,
Башкы дээрге мөңгүн эвес,
Башкы дээрге уругларның
Адап ханмас эргим сөзү.

Башкы —бо сөстен чылыг болгаш чымчак аялга дыңналып келир. Бир дугаар партага олурткаш, үжүглел-биле таныштырган бистиң эргим башкывыс — Нина Көгүйленовна Ондар. Ол дег чараш, угаанныг, эки башкы бо чырык өртемчейде черле чок. Нина Көгүйленовна бисти экиге өөредип, багайны ылгап өөреткен. Ол бистиң-биле экини-даа, багайны-даа дөрт чыл иштинде үлешкен.

Уруглар! Башкыларыңарны камнап чоруңар, олар дег эки, эргим кижилер тыппас силер".

Ульяна МЕРГЕН.

Бичии кижи школа назыны четпейн чорда-ла, адаиези аңаа школа, башкылар дугайын чугаалап эгелээр: «Көрдүн бе, оглум, школага барып, эртемнерге өөренип эгелээр сен. Башкызының чугаазын кичээнгейлиг дыңнаар. Мээң оглум черле эрес кижи боор, өзүп келгеш, эртемниг кижи болур» — дээш-ле, хөй-ле чагыын берип эгелээр.

Ол-ла хамык чагыгның ужуртказын бичии оол орта билбезедаа, «башкы» деп сөстү ыяк сактып алыр. **Башкы кижи кандыг болур ирги?** Шак ындыг айтырыгны бодунга салып, башкы кижиниң овур-хевирин бодунуу-биле бодап эгелээр. Мен бичиимде башкы кижини кандыг-ла-бир хуулгаазын байдалдыг кылдыр билип турган мен.

Авам мени бир-ле дугаар Ийме ортумак школазынга эккээрге, бисти дыка чараш, аныяк уруг уткуп алган. Мени школаның эжиин бир-ле дугаар ажып кээп турар деп, сөс чокка-ла билгениле ол боор, авам-биле мендилешкеш, мени аажок топтап көрүп чоруй, ында школа баарында бичии уруглар-биле кожа чыскаай тургузуп кагды. Бичии уругларның шуптузунуң карактары ол чараш угбайда. (Чүнү-даа дыңнавайн ынаар кайгап турган боор бис). Ынчанмайн канчаар, ол дас кара, дыдыраш бажын чолдайты таарып алган, төгериксимээр, чиңге, шевергин шырайы чырып турар ол угбайдан бисче кандыгла-бир онзагай чылыг кээп турган. Бичии улус эндевээн-даа болган бис. Шугум чыскаалының соонда, бисти класска эдертип эккеп, парталарга олуртуп, бодун таныштырза-ла, бисти эң баштай хүлээп ап турар башкывыс Нина Көгүйленовна Ондар ол болган. Шак ынчаар башкы кижиниң овур-хевирин бир-ле дугаар Нина Көгүйленовнадан көрүп, танып алганывыс ол.

Ооң удуртулгазы-биле эртем-билигниң эге базымнарын кылып, «А» деп үжүктү танып, бижип, кандыг каттырынчыг, чаптанчыг үүлдерге таварышпадывыс дээр. Кичээлде олурарын уттупкаш, ном-биле арнын шып алгаш, сыгырып олуруп бээр-даа кижи турду, чапсар болурунга четтикпейн чүвүрүнге ичелеп-даа аарывыс турду. Ам бодап олурарымга, партага шын олуруп безин билбес 40 ажыг өөреникчини уштаптап өөредири аныяк башкыга та кайы хире берге турду ыйнаан. Башкывыстың билиг бээри шыырак, негелделии аттыг болгаш, клазывыстың өөреникчилери хөй кезии 4-5 демдектерге өөренип турган.

Бир катап башкывыс (өөреникчилери эмин ерттир хөй боорга, ынчанган чадавас) бистиң кижи бүрүзүнүң төрүттүнген дугайында хереченилелдерин эккелдирип хынааш, меңээ: «Харың амдаа четпес кижи-дир сен. Келир чылын кээп өөрен шүве» — дээш чандырыпкан. Бажыңга олуруп шыдавайн, катап-катап өөренип кээп туруп бээримге, башкым мени оон ыңай чандырбаан. Харын-даа ол чылын Чаа чыл байырлалында эки өөредилгелиг дээш, Крыловтуң «Кааргаан болгаш дилги» деп басняларының ному-биле шаңнатканым таан утпас мен.

Башкывыс чеже-даа шыңгыы болза, аажок чымчак турган. Баштарывысты чаптап суйбаарга, хөлчок амыраар, харын аңаа өгенип алгаш туруксаар турган бис. Шынап-ла, «А» деп үжүктү биске бир-ле дугаар айтып берген баштайгы башкывыстың овур-хевири бистиң сагыш-сеткиливиске ханызы-биле таңмаланып артып калган хевирлиг. Өске башкыларны көөрүвүске, башкызывас, чиктии кончуг-даа ышкаш. Хамык башкыларның аразында чүгле бистиң башкывыс-ла чымчак, чырык, эки боор турган. Бирги классты доозуп тура, сөөлгү хүнде суур адаанда шыктан башкывыс-биле чечек чыып чораанывысты сөөлүнде үргүлчү сактып чугаалажыр турдувус.

Ийиги класска өөредилге чылының бирги хүнүнде клазывыска ылым-чылым олурупкаш, башкывыс Нина Көгүйленовнаны манап олурган бис. Ынчап олурувуста, өске башкы кирип келген. Бирги класска өөредип турган башкывыс амыдыралының аайы-биле өскээр чоруй барган болган. Чоктап, хомудаарывыс-даа аажок. Өске башкыларга тааржып чадап, шаавыс-биле үймээн-даа үндүрүп турган бис. Ооң соонда дыка-ла хөй башкыларга башкылаткан бис. Ынчалза-даа баштайгы башкывыс Нина Көгүйленовнаның чалыы, чараш шырайы езулуг башкының овуру болуп, сеткиливисте артып калган. Ийиги, үшкү класстарга өөренип турган, башкывысты дүжеп мырыңай шаг болган бис. Бир катап Алена дээр уруг Нина Көгүйленовнага Чадаанага ужуштым дей кааптарга, хам-калчаа, тенек апарган чамдык оол эштеривис безин:

— Башкы канчап баргандыр?

— Бисти айтырды бе? — деп айтыргылап, томаарый бээр болган.

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Бир-ле катап «Шын» солуннуң бир номеринге баштайгы башкывыс Нина Көгүйленовнага тураскааткан шүлүк парлаткан мен. Ону номчаан башкым бодула мени тып чедип келген. Бичиимде-ле хөрээмге шыгжап алгаш чорааным баштайгы аныяк, чалыы башкымның овур-хевирин амгы хоочун башкыдан база-ла тып алган мен.

Чоокта чаа ажылым аайы-биле Кызылдың №2 школазынга чеде бердим. Нина Көгүйленовна мени көрүп кааш, хөлчок өөрүп:

— Бо мээң баштайгы өөреникчилерим бирээзи-дир — деп өөрү башкыларга тайылбырлады. Ону дыңнааш, дыка-ла өөрээн мен. Чүгле Нина Көгүйленовна **бистиң баштайгы башкывыс эвес, бис база-ла ооң баштайгы өөреникчилери болганывыс ол ышкажыл.** Ынчаарга башкывыс өске черлерге-даа ажылдап чорааш, баштайгы өөреникчилери бистерни утпайн, харын-даа дүжеп чораан чадавас. **Света Чамык-оол, Света Дүктүг-Эник, Люда Сарыг-оол, Люда Байырты, Алена Ондар, Чойганмаа Ондар, Аля Ондар, Алдын-оол Ондар, Чечек-оол Ондар, Кунзек** дээш, кандыг чаптанчыг оолдар, кыстар бистиң класска өөренип турбады дээр. Башкы база оларны утпайн сактып чораан дээрзинге бүзүрээр мен. Башкывыстың биске шалбадап бергени «А» деп "аътты" мунуп алгаш, эмчи, башкы, бухгалтер, экономист, журналист болгаш өске-даа эртем чедип алганнар аравыста бар.

Башкывыс Нина Көгүйленовнаның ук-төөгүзүн чүгле чоокта чаа тодаргайы-биле билип алыр аргалыг болган мен. **Ол ам РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг ажылдакчызы аттарның эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, хөй санныг хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, алдарлыг башкы апарган.**

Чамдык чаңгысклассчы өөрүм, мен ышкаш, башкывыс Нина Көгүйленовнаның допчу намдарын билбес чадавас. Ол дугайын бичии тоожуп көрейн. Нина Көгүйленовна Ондар 1942 чылдың март 3-те Чөөн-Хемчик кожуунда Чадаана хемниң бажында Даштыг-Каът деп черге төрүттүнген. Ол чооккавыда Бурганныг, Эзирлиг деп даглар, Кулун-Дүжер деп алаак, Бестиг-Ажык деп шынаа кайгамчык чараш. Даштыг-Каттың тайгазында Нина Көгүйленовнаның өгбелериниң дагып чорааны кайгамчык чараш хам ыяжы ам-даа бар. Өөренир назы чеде берген чаптанчыг уруун ачазы Бажың-Алаак ортумак школазынга аътка ушкарып эккелген. Чогум Н.К.Ондар бышкан билигни долузу-биле Чадаананың №1 школазынга чедип ап, ону 1961 чылда дооскан. Улаштыр Кызылдың башкы институдунуң педагогика факультединче өөренип киргеш, ону тергиин эки дооскан. Оон Ийме ортумак школазынга бисти бир-ле дугаар хүлээп ап башкылаан. Оон бисти кайын анаа кааптар, дээди эртемниг кезер эмчи өөнүң ээзиниң аайы-биле Бай-Хаакка ажылдай берген. Орта Бай-Хаак ортумак школазының школа-интернадынга кижизидикчилеп, эргелекчилеп ажылдап чоруй, эвээш өөреникчилерлиг 1, 2, 3, 4-кү класстарга башкылап ажылдаан. Эвээш кижилиг аңгы-аңгы класстарны чаңгыс өрээлге олуртуп алгаш, аңгы-аңгы темаларга кичээлди чаңгыс шак иштинде ерттирери аныяк башкыга дыка берге болган. Ынчангы Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы П.Ф.Паршуковаңың аңаа дыка эки дузалаанын Нина Көгүйленовна өөрүп сактып чоруур. Ооң соонда кичээлдиң ындыг хевиринге ол мергежээн. 1974 чылдан эгелеп Кызылдың башкылар билии бедидер институтка эге класс башкыларының кабинедин эргелекчилеп ажылдаан. 1977 чылдан эгелеп Кызылдың №2 школазынга ажылдап киргеш, амгы хүннерге чедир ында 25 чыл ажылдап чоруур. Директор Тамара Григорьевна Ондарның удуртканы найыралдыг, бедик мергежилдиг специалистер-биле долдунган башкылар коллективинде ажылдап чоруурунга Нина Көгүйленовна чоргаарланып олурду.

Чогум Нина Көгүйленовнаның ниити башкылаан стажы өөренип чораан чылдары-биле кады 38 чыл бооп турар. Ынча чыл иштинде башкының эртем-билигже орук изеп, доостурган өөреникчилериниң санын тодарадыры берге.

Башкының өөнүң ээзи Кимоол Доржуевич Ондар 1964 чылда Томскиниң эмчи институдун дооскан. Хөй чылдарда республиканың эмнелгелеринге кезер эмчи болуп ажылдап, хөй-хөй кижилерниң амы-тынын ап, аарыг-аржыктан эмнээн. Чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, өг-бүленің ынак ээзи, уругларының үлегерлиг адазы чораан.

Өг-бүле 3 уруглуг. Улуг оглу Евгений Ким-оолович Ондар Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң мурнакчы чолаачызы чораан (Ам бистиң аравыста чок). Ортун уруу — Елена Ким-ооловна Шойдаа — англи дыл башкызы, бичии уруу — Орлана Ким-ооловна Ондар эмчи эртемниг. Нина Көгүйленовна чеди уйнуктарлыг. Чок болган оглунуң өскүс ажы-төлүн база боду азырап, кижизидип олурар. Башкывыстың чоок төрелдери безин дыка солун кижилер болган. Улуг акызы Бугаян Көгүйленович Ооржак — алдарлыг тудугжу. Бажың-Алаак суурда ооң тудушпаан бажыңы чок. Ооң улуг уруу Евдокия Бугаяновна — мурнакчы чолаачы, оон бичии акызы Маадыр Көгүйленович — алдарлыг малчын, үшкү акызы Кызаш Көгүйленович — культура ажылдакчызы, киномеханик, дөртү акызы Байыр Көгүйленович — тракторист, эң хеймер кыс дуңмазы Чечекмаа Көгүйленовна Саая — Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаанада санакчы-бухгалтер.

Хоочун башкы Н.К.Ондарның хары ам-даа аныяк, келир үези улуг, ынчангаш баштайгы башкывыска каң дег кадыкшылды, амдаа хөй-хөй өөреникчилерни күзээр-дир бис.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: хоочун башкы Н.К.Ондар өг-бүлези-биле.

ТӨРЭЭН ЧЕР — ЫДЫКТЫГ

Езу-чаңчыл

Тоолзуг чараш Якутияга шериг албаны эрттиргеним таан утпас мен. Кады албан хаап турган эштерим: Марат Күжүгет, Биче-оол Күжүгет, Василий Тюлюш олар чүве. Күжүгет фамилиялыг оолдар Барыын-Хемчик, Василий Тюлюш Чөөн-Хемчиктиң Кирбиш-Сарай чурттуг. Ол Чадаана хоорайда амдаа чурттап чоруур.

Василий Тюлюш спортка дыка-ла ынак. Ол хол бөмбүүнге аажок ойнаар, шериг кезээнге ооң киржип турган командазы Якутияга маргылдааларга үргүлчү шаңналдыг черлерни ап турган. Бот дугайты бичиимде-ле хүрежиринге ынак болгаш, турганым шериг кезээниң адын камгалап, самбо маргылдааларынга Иркутск областан бээр киржип чордум. Үргүлчү бир дугаар чер ап, шаңнадып чордум. Тыва оолдар спортка ынак болурувуска, шериг кезээниң командири майор Карабаш бистерни дыка мактаар чүве.

Баштай барган айларывыста Якутияга дүн дүшпес боорга, кайгап турган бис. Якут эживис Петров Соңгу чүктүң херели чайынналып турары ол дээн. Кыжын ноябрь айдан февраль чедир 48-69 градус чедир соор. Хүндүс безин шаң, туман аразынга машиналар карактарын чырыдып алган чоруур. Якут эживис чуртунуң даглар, хемнериниң дугайын дыка хөөрээр турду. Якутск хоорайда улуг, биче Марха деп черлер бар. Ол черлерден ырак эвесте Улуг-Даг деп тоолзуг чараш даг барын ол улуг өөрүшкү-биле биске тайылбырлап турган. Якут чон ол дагны ыдыктыг деп санап, аңаа хөлчок чүдүп турганнар. Чаңгыс-даа хүн ол дагга якут чон чүдүп келбейн барбас. Хүннүң-не ынаар шуушкан кижилер үзүлбес. Якут кижи бүрүзү чылда бир катап ыяап ол дагга тейлээр. Бир эвес хөй тейлээр болза, оон-даа эки. Ол дагның канчап ыдыктыг апарганының дугайында мындыг тоолчургу чугаа бар.

Шаанда ол кайгамчык чараш дагның кырынга улуг хам кижи чурттап чораан. Ол дүнениң-не ол Улуг-Дагның кырынче үне бергеш, хамнаар турган. Дагның мырыңай эдээнге азыраан малы, ажы-төлү-даа чок, назылап кыраан 80 харлыг ирей база чурттап чораан. Ол ирей бүгү назынында чаңгыс-даа катап аарып көрбээн. Ындыызын ол ыдыктыг Улуг-Дагның ачызы деп чонга тайылбырлап турган. Бир катап ол кырган ирей: "Мен-даа чоруур үем чедип келди. Бурган мени кыйгырып эгеледи" — дээш ыдыктыг Улуг-Даанга мөгейип, улус чону-биле байырлажып турган чүвең иргин. Эртенинде чон ол ирейни кайгамчык чараш чечектерлиг чоога иштинге төре аралчый берген чытканын тып алганнар. Оон дагның кырынга чурттап турган хам ол чоок-кавының чонун даг баарынга чыглырын дилээн. Чон чыглып кээрге, хам аңаа бир хондур хамнаан. Эртенинде чон көөрге, ядыы кырганның өлген черинде ыяш чаңгыс дүне-ле үнүп келген болган.

Элдеп чүве, хамның хой малмаганы-даа ол ыяш чанынче чаза базып оттаар, ол чоок-кавыда чурттап турар чоннуң ажы-төлүдаа ол ыяш чанынга кээп ойнаар болу берген. Ол ыяш сорунзалыг дег, кижилерни тыртып турган. Оон эгелээш якут чон ол ыяшты дагып, ыдыктап эгелээн. Ол хевээр ол дагны улус Улуг-Даг дижи берген. Ол үнүп келген ыяшты ыдыктааш, 60, 70 кулаш торгу-маңнык-биле ону ораагаш, долгандыр кыдат сарыг шай-биле херимней кажаалап каан. Оон бээр хөй үе эрте-даа берген болза, ол бүгү амдыгаа чедир хевээр турар дээр. Шак ынчаар ыдыктаан соонда, Улуг-Дагның аңмеңи, кат-чимизи көвүдээн. Ол ыдыктыг дагның аңмеңин кым-даа өлүрбес, чүгле кат-чимизин чип, кайгамчык чараш дагның бодун, эңме-тикчок аң-меңин көрүп алырга-ла, улустуң кадыы экижип турар болган. Ынчангаш кыш-чай чок ол Улуг-Даггa чүдүп келир чон үзүлбес.

Ук ыдыктыг даггa келгеш, чүдүп чалбарыырының езучаңчылдары мындыг. Дагның эдээнге доктаагаш, ооң бажынга чедир тейлеп, чалбарып, чоорту үнер. Бир эвес ол хүн ол дагже үнмес дээн болза, чорук чайгаар бүтпес. Ол кижи дедир эггеш, чоруй баар. Дуза дилеп келген кижилерни Улуг-Даг ээзи ыяап ээ көөр дээрзин олар билир. Аңаа тейлээш, аарыг-аржыындан эттинип, амыдырал-чуртталгазы экижип чоруй барган кижилер эндерик.

Якут эживис Петровтуң чугаалааны чаңгыс чижек: келгенде кижи торгу-маңнык эскии, аъш-чем дээжизинден аңгыда, акшатөгерикти аңаа хөйү-биле арттырып каар. Ону кайы хамаанчок ап болбас. Аргажок хереглээн кижилер ол Улуг-Даггa тускай езулалды кылгаш, хереглээн түнүн чээп, чалбарып алыр. Аазаан хүнүнде алган акшазын ыяап дедир эгидер.

Черле ынчаш Якутияга шериг албаны эрттирип турган үемде ол чоннуң черинге, бойдузунга хайыралыын дыка эскерген мен. Өске нация улус кайы-хамаанчок ыяш кезип, бойдус үрегдей бээрге, дораан удурланып соксады бээр болганнар.

Бистиң Тывада чараш даглар, хөлдер, хемнер, черлер дыка хөй болгай. Оларның бирээзин чүге ыдыктап болбас деп бис. Ынчалзывысса, чер-чуртувуска хамаарылгавыс экижип, ооң езулуг ээлери болу бээр ийик бис. Аныяк-өскенниң сагыш-сеткил, аас-дыл, чугаа культуразы-даа экижиир ийик. Чаагай амыдырал төрээн черинге, бойдузунга ынакшылдан эгелээр деп, Улуг Башкывыс Чырыткылыг XIV Далай-лама безин чугаалаан болгай.

Сергей ХӨЛЧҮК.

Бажың-Алаак суур.

Уруглар садында

БАЙ-ТАЛДЫҢ САЛГАКЧЫЛАРЫ

Бай-Тал дээрге — Бай-Тайга кожуунуң улуг суурларының бирээзи. Мында уксаалыг сарлык малды өстүрер "Бай-Тал" дээр күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгези ажыттынганындан бээр үр болбаан, ындыг-даа болза ооң ажылы чүгээр. Ооң-биле чергелештир суурнуң чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының байдалы чүгээртээн. Социал адырның албан черлери доктаамал ажылдап, чурттакчы чонга бодунуң ачы-дузазын чедирип турар. Суурда ийи уруглар садиги ажылдап турар. Оларның бирээзи "Салгал" уруглар садигинге бардывыс.

Херимниң даштынга чеде бээривиске-ле, ургларның өткүт, чидиг, омак-хөглүг үннери дыңналып турду. Херим иштинге кире бээривиске, янзы-бүрү ойнаар хереселдерде бичии чаштар ойнаан турлар. Чаштарның чаптанчыгларын магадап турдувус...

Бо бөлүктүң кижизидикчи башкызы ол боор деп билдивис. Ындыг-даа болза, бодунуң ат-фамилиязын-даа адап бербейн барды, аңаа хомудадывыс. Садиктиң эргелекчизи Шончалай Маңнай амдыызында мында чогулу, бичии бөлүктүң уруглары боттарының өрээлинде, ынаар барзыңарза эки боор деп, ол кижизидикчи сүмеледи. Бо "Салгал" садикте ниитизи-биле Бай-Тал суурнуң салгакчылары, 75 бичии чаштары, турар дээрзин билип алдывыс.

Садиктиң иштинге кирип келиривиске, арыг-силиг, каасталга-шимелдези эки болду. Бичии бөлүктүң өрээли бо. Мында ийи-үш харлыг, харындаа оон бичии назылыг уруглар бар болду.

— Садиктиң аъш-чем аймаа болгаш ниити хандырылгазы эки деп, бистиң ужурашканывыс кижизидикчи башкы Саяна Дамбый чугаалаар чорду. Ол ышкаш кадрлар четчир, келир үениң салгалын багай эвес өөредип, кижизидип турар, тодаргайлаарга, амгы үениң негелделеринге дүүштүр ажылдаар хемчеглерни ап турар.

Бичии бөлүкте он беш уруг бар, ында үш кижизидикчиняня ажылдап турар. Кижизидикчи-няня Буянмаа Маңнайга ужуражы бээривиске, чаңгыс хепке кудуп каан чүве дег, ийи бичии ургну тудуп алган тур. Магадап чаптаан уругларывыс ийистер болду, олар бо няняның бодунуң уруглары болду. Аттары безин чараш: Сырга биле Билзек дээр болду.

Ооң соонда кижизидикчиняня Аяна Наажанга ужураштывыс. Ол база-ла садигиниң ажылынга хамаарыштыр багай чүве чугаалавады. Коллектив кежигүннери бир демниг ажылдап турарын мактаар чорду.

Ынчангаш ниитизи-биле Бай-Тал суурнуң салгакчылары садигинде эки кижизидилгени ап, омак-хөглүг доругуп өзүп орарын бүзүреп көрдүвүс.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: кижизидикчи-няня Маңнай Буянмаа уруглары-биле; кижизидикчиняня Саяна Дамбый бичии өңнүктери-биле; садиктиң ойнаар шөлүнде ойнаан уруглар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ *тырттырган чуруктары.*

Хоозураашкындан — чаартылгаже

БҮЗҮРЕЛ УЛУГ

Чоокта чаа Барыын-Хемчик кожууннуң ыяш ажыл-агый чери бодунуң профессионал байырлалын организастап эрттирген.

Ук байырлал онзагай эрткен. Чүге дээрге Барыын-Хемчик кожууннуң ыяш ажыл-агыйы бо чылдың эрткен 9 айларының түңнели-биле республиканың эң шыырак бүдүрүлгелериниң санынче кирген. Оон ыңай эки ажылы дээш 1 миллион 200 муң рубль өртектиг бүрүн дериг-херекселдиг өрт машиназы-биле база шаңнаткан. Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Алексей Маркс-оол ук ажыл-агыйның тайгада турлагларынга ажыглаар кылдыр өңнүг телевизор садып бээрин аазаан. Байырлал үезинде ыяш ажыл-агыйының 40 ажылчыннары өртектиг белектерни база алгылаан.

Чоокта чаа бо ажыл-агый аргажок сандаргай, буступ дүжериниң кырынга келген турган болгай. Ам каш-ла айлар иштинде республиканың эң эки бүдүрүлгелериниң бирээзи апарганы дыка сонуурганчыг болуп турар. Ол дугайын ук ажыл-агыйның директору Сергей Иванович Манчын мынчаар чугаалап турар:

— Бо ыяш ажыл-агый черин баштай хүлээп ап турумда, агар санында согур көпеек-даа чок, машина-техниказы колдуунда үрелик, чамдыызы читкилээн, хоозурап буступ дүжериниң кырынга келген организация болган. Ам канчаар, "Думчукка тулганда, бызаа сугжу" дээнинде ышкаш, ийи холду берзенгеш, ажылдап кирипкен мен. Ам ажылдың түңнелин бөгүн чон көрүп тур.

Сергей Иванович мооң мурнунда хөй чылдарда Бай-Тайга, Улуг-Хем, Кызыл кожуун-нарның чагырга даргаларының оралакчызы бооп, аңгы-аңгы үелерде ажылдаан улуг арга-дуржулгалыг ажылдакчы бооп турар. "Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок" шыырак удуртукчунуң кагдынар чедип турган ажыл-агыйны шак ынчаар сегидип алганынга чон өөрүп турар. Сергей Иванович маңаа ажылдап келбээнде, ук ажыл-агыйның ажылчыннары айда аванс хевирлиг 50-70 рубль үлежип турган болза, ам кижи бүрүзү эвээш дизе-ле, 2500 рубль шалыңны ап олурар. **Профессионал байырлалын ук ажыл-агый чаңгыс дашка арага чок демдеглээни өскелерге үлегер, чаа эгелээшкин болган.** Өске аъш-чем, чигир-чимис аймаа ол хүн дыка хөй болган. Чон дыка культурлуг дыштанган.

Ам ол Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агыйының бүдүрүкчү чедиишкиннерин көрээлиңер. Эрткен 9 айларның иштинде ук бүдүрүлге тудугга хереглээр чудуктарны 1014,5 кубметрни, оттулар токпак-ыяшты 116 кубметрни, янзы-бүрү хевирниң манзаларын 810,2 кубметрни тустус белеткээн. Оон ыңай балыкты 5313 кг-ни тудуп, кат-чимисти 242 кг-ни чыгганнар. Ол бүгүнү садып-саарганындан эвээш эвес орулганы алганнар. Оон ыңай олар бо чылын 58 га черде чаш ыяш өзүмнерни база олутканнар. Олары аажок өзүп турар.

Ыяш дилер цехтиң мастери Балтирекова бодунуң ажылында четпестерниң хөйүн,чоорту моон-даа улуг чедиишкиннерлиг болур дээш кызып ажылдаарын чугаалап олурду:

— Хүнде эң-не баштай чоннуң чагыгларын күүседип тур бис. Оон ийиги ээлчегде ажыл-агыйларга, албан-организация черлеринге хамаарышкан ажылдарны кылып тур бис. Бо хүннерде чазаныр цехти ажыглалга киирдивис. Ам аңаа ажылдаар тускай мергежилдиг, шевер кижи тып аар бис. Бистиң найыралдыг коллектививисте Вячеслав Сат, Овал Хомушку дээн ышкаш мурнакчы ажылчыннар хөй — деп, ол чугаазын доосту.

Ыяш ажыл-агыйының директору Сергей Иванович Манчын чоорту бодунуң бүдүрүлгезинге дузалал мал, чер ажылын организастаарын планнап турар. Шак ындыг эки удуртукчулуг ук ажыл-агый моон-даа соңгаар улуг хөгжүлдени алыр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Мөңгүн-оол ООРЖАК.

Микророман

ПАТИМА

Киирилдези. Май айның төнчүзүнде Кенигсберг хоорайның чер адаанда коммуникациялар планын тып эккелген разведчик Сергей Рождественскийге Ленин орденин фронтунуң командылакчызы тывыскан.

А Туркмения чурттуг Патима деп кыс чедиги класска экзаменнер дужаарынга белеткени берген.

I кезээ. Хөй кижилер бир ырыны чээрби беш дылга хары угда ырлажып турганын кандыг-бир шагда дыңнаан силер бе? Вешнякиде КТШ-тың — комсомолдуң төп школазының бирги каъдында фойеге доозукчуларны үдеп турган чүве. «Аңгы-аңгы улустарның уруглары аас-кежии дээш демисежир бис» деп ырыны утпаан боор силер. Демократтыг аныяктарның чогум-на ол ыдыктыг ырызын кыдат, эстон, вьетнам, молдаван, польша, көрей дылдарда «чарыштыра» берген. Патима болгаш Сергей холдарындан тутчуп алган, ол ырыны ырлажып турганнар. Патима — туркмен, Сергей орус дылга ырлашкан. Патима биле Сергей — ийи чыл дургузунда чарылбайн, өөренип турган өңнүктер. Таарышкан ийи эшти кым, чүү дээрил? Үнген Ай, арын ышкаш, дээрбектелчек, күскү чечек — хүлүмзүрээн, чуга эриннер дег, а хүндүскү сылдыс — чаштынзадаа, чивеннээр деп Чөөн чүктүн сураглыг чогаалчыларының бижип турганы шындыр ийин. Патима шак-ла ындыг турган. Ол өске кыстар-биле бир дөмей, чараш чаңныг, ону көрген кижилерниң доңган эзт-сөөгү безин чылый бээр. Рождественский ооң-биле танцылаар, көөрге черге дегбес чүве дег аяннажы берген турар. Ылап-ла таарышкан ийи эжишки, «Огонек» сеткүүлдүң картында өңнүг чурукта кыстардан кайын дорайтаар деп, ынчанмыже Сергейден чаңгыс чүвени эскерип болур: ооң солагай талакы караан ак пөс-биле дуглап каан. Ийи чыл билдиртпээн.

Рождественский ону Ашхабадче чорударын чедип алган-даа. «Комсомолкага» ажылдаарын аңаа база сүмелеп турган. Таарышканнар адрестерин безин солушпаан. Альбом бар-ла болгай, ооң чуруктары кымның кайнаар барганын, кайда ажылдай бергенин дораанна херечилей бээр. Патима биле Сергей ХБАБ-ка барып бадылашкаш, дораан-на вокзалга келгеннер. Ол өйде салаага билзек кедирбес турган. Патима бажының дүгүн адыр-адыр кылдыр кежегелей өрүп алган. Сергейниң шериг хөйлеңинде орден, медальдар, балыглатканын херечилеп турар ийи сарыг, ийи кызыл өңнүг ленталар чайнап турган. Үдеп келген кыстарның карактарының чажы, далашкан чүве дег, бадып-даа турган. Оолдарда чүү боор, эгиннерин часкажып кааш, ам кымны үдээр бис дээнзиг, бот-боттарынче кайгажыры көвүдээн. Бир шил водка база шампанскоеде чүү боор, ажыдып чадажып турда-ла, чартык кезии «эсти» берген. Медээ эдипкен. Улуг болгаш аас-кежиктиг болур деп аазаан чаа амыдыралче олар шымныга берген.

II кезээ. Эде тургузуушкун динамиктиг, солун шии дег диңмиреп эрте берген болгаш ооң шуурган ышкаш чалгыы республикаларны боттарының аалдарынче, суурларынче, кишлактарынче тарады сывырыпкан. Балтий чоогунуң чурттары чадаг-терге бүдүрер чаңгыс заводундан өске бүдүрүлгелерлиг турган эвес, олар орус аспактан шуут адырлып алган, чоргаар кавказчылар чаңгыс рубльдиң продукциязын бүдүргеш, 3-4 рубль ап эгелээн, а Азия таланың республикалары культуразын, дылын базындырганын эскерип кааш, эртем кандидаттары, докторлары болурунче чүткүлдерин угландырган. Беловежьениң үш маадыры чадаарда оларның чартык-чамдыызын арттырып алыр дээш чежедаа хөделирге, чүү-даа үнмээн. ХКД — Хамаарышпас Күрүнелериниң Демнежилгези ЯКД-же — Ядыы Күрүнелериниң Демнежилгезинче шилчээн. Ынчаарда төп солуннарның бирээзинге «Мээң Патимам» деп чагаа үнүп келген. Сергей Рождественский аңаа бүгү-ле чүүлдериниң буурап дүшкенин бижээн.

— Вокзалга чедип кээривиске, бисти Патиманың акызы уткуп алгаш: «Өске кижиге ашакка барганың дээш сени төрелдериң шупту каргап каапкан» деп дыңнатканын ол бижээн.

— Аалыңга чеде бээр болзуңза, дашбиле соп кааптар — деп чугаалаан. Патиманың төрелдери-биле ужурашпайн, барык дөртен чыл чурттаан бис. Общежитиелерге, квартираларга-даа чурттап чордувус. Боттарывыс бажың ап четтикпээн бис. Чылдагааннар-ла хөй боор чорду. Патима-биле кады солуннарга-даа, ном үндүрер черлерге-даа ажылдап чордувус. Колдуунда-ла очулгалар кылып чораан бис. Туркмен-даа, орус-даа даргалар бисти хыйыртап көөр турган. Чөөн чүк улустары холушкак өг-бүлени көөр хөңнү чок. Ак кештиг уруг алган болзумза, кайын ындыг боорул. Үрелбээн бис, туржуп-даа шыдадывыс. Чөөн чүк улустарының үш дылын билир мен, арыг-даа чугаалаар мен. Чеже-даа бергедеп чорзувусса, Патима мени чаңгыс-даа катап чаңчаваан, хомудаваан. Меңээ, чок меңээ эвес, а мээң төрээн черим — Вяткага чеже-даа чораан бис. Машиналар сөөрткен тракторларны, орук-чирикти Патима аажок кайгаар: «Кандыг кончуг чоор, орус чон биске фабрикаларны, культура ордуларын тудуп берип турар, а боттары ядыы-түреңги-дир» — деп чугааланы бээр.

Эвилел бууран. Президентилер, туктар, сүлделер тыптып келген. Шуптузу олла бе? Чок, шуптузу ол эвес. Сөөк-язы ылгаар чамдык кижилер бар-даа болза, кижилерниң кол нуруузу кижи бооп артар. Бистиң өг-бүлевисти чижекке ап-даа болгай. Патима бүгү назынында сыйлаң кыс эвес, а дириг, кайгамчык онза, чоргаар, күш-ажылга ынак, эрес-кежээ хөрээжен бооп келген.

Ийет, Эвилел буступ дүжүп турда, Патиманың төрели биске чедип келген. Бир хой болгаш паш эккелген. Херим иштинге одаг салгаш, эзт хайындырып, аяк долдур куткан ногаан шай ижип олурувуста, Патиманың өлүп калган адазының улуг акызы чедип келгеш, мынча дээн: «Езулуг ынакшыл деп чүвени эки билбээнивис дээш биске өршээлден көргүзүп көр, Сергей. Чүгле өг-бүлеңге эвес, харын кижиниң кижиге ынакшылын көргүстүң. Кандыг-даа аймак-сөөк кижини хүндүлеп чор, аңаа ынак бол, кижини база-ла Аллах чаяаган деп Коранда (шажын номналында) бижээн, сени ам-на так билип алдывыс».

III кезээ. Патима биле Сергейниң чаңгыскурсчузу Толмачев ынчаарда «Комсомолкага» ажылдап турган, чамдыкта акша немеп алыр дээш, «Крокодилге» база дузалажы бээр турган. Пенсияже үнгеш, ооң чугаазы-биле «саазын шокарлаар» апарган. Ынчанмыже төлевири улуг турган. Хөктүг, чидиг сөстерлиг чүүлдерни автомат-биле «шууштурган» чүве дег, улаштыр-улаштыр парладып-ла турган. Бажыңында кым-даа чок. Өзе берген уруглары өскээр чоргулай барган, кадайы «кызыл-дустаан». Маска дүшпес хире ышталдыр таакпылап алган өрээлинге Николай Николаевич орайга чедир боданып орар. Бир катап телефон кыңгырт дээн.

— Кымыл, Коля сен бе? — деп, ыракта бир үн айтырган. Толмачевту дөртен чыл иштинде Коля деп айтырган кижи бар эвес, ол удур айтырган:

— Силер кайызы боор силер?

— Патима-дыр мен.

— Кайыын долгадың? Бээр чедип кел. Адрезимни билир болгай сен. Манап ор мен.

Толмачев бичиизинде бут бөмбүү ойнап, шилгедек дурт-сынныг, дыдыраш баштыг турганын сактып келген. Көрүнчүкке келгеш, бажының дүгү тазарып калган, семис ашакты — бодун көрүп каан.

— Патима кандыг апарган ирги? Кадып калган кырган кадай азы доскаар дег семирээн кат-ие апарган ирги бе? — деп боданып турган.

Удатпаанда эжик соктаан болгаш Николай Николаевичиниң мурнунга арганзымаар, бажының дүгү ак хар дег апарган, чаанның азыг дижинден кылып каан дег сарыг арынныг херээжен көстүп келген.

— Коля! Кады чоруулу. Сережаны хөөржүдер ужурга таварыштым.

Патима кургап калган кара карактары-биле олче кайгап турган. Элээн болганда, уламчылаан:

— Москвада мээң таныырым кижи чок. Сээң адыңны хуужуур ораап каан солундан көрүп кагдым. Сережа сөөлгү чылдарда дыка аарыды. Рак. Меңээ чугаалаан эвес, ынчалза-даа билип турган мен, кыш дүжүп орда, чиде берген. Чүү дээр чүвел, арыпканы аажок. Чеже дилээр боор, чон аргыштырар албан черинче долгап-даа турдум. Бүгү-ле чүвениң аңдарлы бергенин бодуң билир сен. Кижи дилээри дег берге чүве чоктур. Бүдүн улустар безин чиде бээр аан. Аэропортка эстон уруг Сильви Ойдекивини көрдүм. Сактып тур сен бе? Валька Райасар Сережаны көрген болду, ооң адрезин айтып берди. Аңаа орайтай бергенде чеде бердим. Аргажок өрээлге чытканын тып алдым. Пөс-биле шыппаан хааржакта, сегел салы агара берген, эрги хөйленин кедирип каан чыдыр. Арны мүн-не хүреңзимээр. Бараалам, Коля!

— Крематорийге Патима болгаш Николайдан аңгыда, ам банкир апарган Толя Бурков турган. Мөчү хүлү урган хааржакты Патима холунга алгаш, кезек хүлдү адыжынга төп алгаш:

— Мээң-биле кады чорзун. Өлзүмзедаа кады чоруур — дээн.

Николай биле Патиманы Толя «Савойя» деп ресторанга эккелген. Олар оон ойталаан, ынчангаш үжелээ Колянын бажыңында кухняга олурганнар.

— Бодунуң өлүрүн меңээ көргүспес деп бодааны ол-дур ийин. Поезд-биле чанар мен. Акшам арай-ла... — деп, Патима сымыранган дег чугаалаган.

Толя ногаан акшалар уштуп кээрге, Патима алырындан ойталаан, диленип чаңчыкпаанын чугаалаан. Толя биле Николай элээн ишкен соонда, карактарының чаштарын чоткулап: «Сережа дөмей-ле аас-кежиктиг кижи, кижилер биске аңаа ышкаш ынак эвес турган» — дижип органнар.

Түңнели. Каайлы ажылдакчылары силерде валюта, үнелиг эдилелдер, наркотиктер бар бе? — деп Патимадан айтырганнар. «Менде бар-ла чүве — чүрээм дужунда бо халаңнаан самдар хапта оглум хүлү ийин, ол-ла» — деп, Патима оожум харыылаан.

Валентин ТОКА.
(Микророманны Алексей АИР очулдурган).

ООН ААРЫЙ БЕРЗИҢЕРЗЕ...

Грипп — бүгүдеге билдингир халдавырлыг аарыг, оон улуг-даа, бичии-даа кижилер аарыыр. Аарыгның нептередикчизи — вирус. Грипп вирузунуң элээн каш бөлүктери бар дээрзин эртемденнер тодараткан. Оларны А,В,С деп үжүктер-биле демдеглеп турар, а ол бөлүк бүрүзү база аңгы-аңгы хевирлерлиг.

Олар тус-тузунда бир янзы хоралыг эртер, грипп өскүдер шынарлыг. Вирус кижиге халдаанда, үр-даа болбаанда, аарыг илереп кээр. Каң кадык турган кижиниң хенертен мага-боду шыырныгар, эздиниң изии 38-39 градус чеде бээр, бажының кастыктары, хаваа, карактары аарыыр, сөөк-даяа ыстап шылаар апаар. Оон чоорту өк-таалай кургап, чөдүртүр ийикпе азы думчук дунар, чараа-думаа төктүр. Чугаа үезинде тыныжының, чөдүлүнүң чаштанчылары 1-ден 3 метр черге кады турган кижилерже дамчый берип болур. Ынчангаш амы-хууда арыг-шеверни шыңгыы сагыыры кижи бүрүзүнден негеттинер.

Грипп чиик эртип турар болза, аарып эгелээниниң 3-4 дугаар хонуунда эзт изии кудулап, аарыг кижиниң ниити байдалы экижиир. Грипп үезинде каданнаашкыннар ховар эвес таваржыр — кулак аарыыр, өкпеге дегдирер, кара-бүүректерге дегдириишкин болгаш чамдыкта мээ карты база хуула бээр. Грипп кижиниң мага-бодунуң аарыгларга удур камгаланыр аргазын кошкадыр. Грипп бичии чаштарга болгаш кырганнарга аар эртер. Ооң уламындан болганчок-ла өкпеге, үрекке, мээге, бүүректерге дегдирер таварылгалар эвээш эвес. Дораан эмнетпес болза, грипп вирузу улам-на көвүдеп, хоранын мага-ботче тарадып, аарыг кедерээр. Чамдык улус гриппти чиик эртер аарыг кылдыр санап, эмчиге барбас, бут кырынга аарып эрттирер. Ындыг чорук ийи дакпыр хоралыг:

— аарыг ханылап, каданнап болур;

— эпидемияга удур негелдени хажыдып, аарыгны тарадыр.

Бир эвес гриппген бажында бир кижи аарый берген болза, ооң орун-дөжээн арыглап, аяксавазын, чоттунар аржыылын тускайлаар. Кады чурттап турар улус 4 каът марлядан кылган масканы ажыглап, гриппген камгаланыр.

Грипп үезинде аъш-чемге шынарлыг ногаа-чимисти ажыглап, өске-даа хоолулуг чемнерни элбедири эргежок чугула. Чеснокту, согунаны, ары чигирин, редьканы хүн бүрүде аъш-чемге ажыглаары ажыктыг. Аараан кижи эм шынарлыг оът-сигенни ажыглаар болза база эки: кадыг-кара бүрүзүн, чойган чөвүрээзин, ыт-кадын хайындыргаш ижер, эвкалипт, ромашка, шалфей, липа бүрүзү дээш, оон-даа өске эм оттар-биле бустанып, боостааны чайып эмненири кончуг дузалыг. Гриппгээн кижиге суланың азы арбайның хайындырган суун ижиртирге, кончуг дузалыг. Ол сугга ары чигирин холуп алырга, улам эки. Хөрекке горчичник салып, бумбалаары, буттарын горчица холуктуг изиг сугга чиңнээрге, чөдүл чүгээртээр. Гриппгээш баштайгы 1-2 хонуктарда вируска удур дараазында эмнерни ижип болур: **ремантадин, рибовирин, адапромин, дейтифорин, орбитол.**

Гриппке удур камгаланырыбиле интерферон, реаферон, дибазол деп эмнерни база ажыглап болур.

Соок дүжүп, аарыг-аржык көвүдеп турар үеде бодуңарны болгаш чоок кижилериңерни камгалап, кадык-шыырак боорунарны күзедим.

Бичел БУРУНЧАЛ,
Кадыкшылга төвүнүң эмчизи.

Кыска сагындырыг

ДЭЭР СҮЛДЕЛИГ

Ынчан мен шору эр апарган мен. Бистиң аалдарывыс Бора-Шайның Майык-Чүрек баарын ынчаар тургулаар чүве. Бистиң кады-кожаларывыс Монгуш Күр-Базыр, улуг хам кырган-ававыс Куулар Хандыжап кыжын-даа, чайын-даа кады бир демниг чурттап чораан бис.

Кырган-ававысты улус черле амыратпас, кайнаар-даа чалап алгаш баар, чартык ай суг болгаш чедип кээр. Ол кээрде эзт, чем, курут, чөкпек эккээр, ону кады өглерингe ыяап-ла үлештирер.

Бир күзүн авам, ол кырган-ававыс база Монгуш Бүрбүжеп, мен бызаа көрүп, алаак кирген бис. Бир хая көрнүп көөрүвүске, дылын шөйбейтир уштуп алган көк кокай ышкаш чүве маннап олур, корткаш алгыржыпкан бис. Кырган-ававыс ол көк ытты кончуптарга, хенертен чиде хона берген. А ол: "Мээң бо багай кокайымның каяа чорааны ол?" — дээш каттырып кагды.

Ак-Кежигге суму даргазы турган Куулар Оолакай дарганың баглаажының бажынга көк кокай орган соонда, ол дарга хенертен хан кускаш өлген дээрзин улус чугаалажыр чүве.

Бир катап мээң дуңмам оол хенертен аарааш чыдыпкан. Дүне удуп чыдарымга, бир херээжен кижи ыглаан-даа ышкаш мындыг, дыннаарымга, улуг хам кырган-ававыс болду. Ынчан лама, хамнарны хоруп турар үе турган, ынчангаш оларны дүне хоор, хамнадыр. Кырган-авам хамнап турда, сөсдомаанның чечен-мергенин кижи кайгаар. Чаңгыс черге туруп хамнавас, чайганып, долганып тургаш хамнаар, ам болза танцылап турган ышкаш-тыр ийин. Ол хамнап турда, сактып алганым мындыг одуругларны утпаан мен.

Ай-ла кулаам иштинейде
Аалаткан арыларым.
Үттүг кулаам иштинейде
Үрүлешкен үгүлерим.
Көк-ле дуруг кырынайда
Көрүп чыдар көк-ле бөрүм.
Кара-Дуруг баарындан
Харап чыдар көк-ле бөрүм.

"Үстүү оранда азаларга четтим, бо оол хураган дозуп чорааш, чер, суг ээлеринге таварышкан-дыр, суг бажы чүдередип, ыяш бажы сыккан-дыр. Эртен суг бажы дагып, өршээл дилээр-дир" — деп органының соонда, эртенинде-ле дуңмам кылаштап чоруй барган.

Бир катап өөвүске кирип келгеш, кырган-ававыс хөлчок сагыш човап чугааланып олур: "Кижи аъттыг-хөлдүг, ужар куш дег болган чүве болза, дүрген чедип чугаалаар чүве-дир ийин, адаавыста Ак-Кежигде Баят дарганың өдек чүдүрүп турган оглун чорумал сүнезиннер үглей берди. Саглы бетинде Кыдыг-Халыышта Ооржак Докурнуң оглун аът тевер дей берди...". Каш хонганда ооң ол чугаазы шын болур. Баш удур хай-бачыттты билип кааптар турган.

Бир катап кырган-ававыстың хоюн оор аппарган. "Мен ам кайнаар-даа барбас мен, ол оор бо аалга үш хонуктан бээр бодула чедип кээр эвеспе, ынчан ооң-биле таптыг чугаалашкай мен аан" — деп, кырган-авам хорадап орган чүве. Шынап-ла, үш хонганда, Най акый чедип келген. Кырган амдыы Найны кый дигеш, өгден шай иживит дээн. Шайны кудуп бергеш, аяк сунуп ора ол чугаалаан:

— Холуң ханныг чүве-дир, оглум, чунуп ал.

Ол кижи холун чунуп алгаш, бир аяк шайны ишкен соонда, ишти шартайып, чарлыр дей берген.

— Күжүр кырган-авай, ат болдум, дузалап көр! — деп, ол чаннып эгелээн.

— Иштиңче кара баштыг ак хой кире берген чүве-дир, оглум. Ону канчап уштурул? — дээн. Ол кижи ээрежип, чаннып-ла турган. Каш тарбыдааш: "Ам чана бер, че. Моон соңгаар ынчап оор-сук кылып чорба — дээш сыырыпкан. Ийи хонганда амдыы оор Най хоюн аътка үңгерип алган, арагазын арттынып алган келгеш, тейлеп-ле чыткан дээр чораан.

Мөге Сунаа чугаалап орган дээр. Шаанда Бора-Шайга арагалап тургаш, Хандагайтыже чанар дээш өртеп каан кара аът мунупкан. Сай артының кырынга кел чорда, бөрүлер улушкан соонда, хөй бөрү келгеш, бажын доскаш турупкан, бирээзи артында ушкажыпкан. Оон корткаш, дедир халыткаш, демги аъдын өртеп каан черинге катап эккеп каар орта бөрүлер адырылган-дыр. Ол аът хам кырган-авайның оглунуң аъды болган дээр.

"Контр" дээш тудуп аппаргаш, Хандагайтыга эккеп карабажыннап кааарга, дежурный өрээлинге аяан тудуп алган келгеш, бир аяк шай дилеп кээрге, шайны кудуп бээрге, кылаштап чоруй барган. А карабажың шоочалыг хевээр турар болганын шагдаалар кайгаан чүве-дир.

Мындыг кончуг хуулгаазын, буянныг, өттүр билир кижилер чурттап чораан-дыр. Бо дээрге бойдус чаяаган Дээр сүлделиг кижилер-дир. Ол кырганның хөй төрелдери Хөндергейге чурттап чораан дижир. Ол дугайында ачамның акызы Монгуш Бичеоолга чугаалап олурган чораан. "Хөндергейде төрелдерим бар: Монгуш Бора-Хөө, Монгуш Хүлер-Боо, Монгуш Өдекей... Амдыызында эки чоруур-ла улустур. Бора-Хөөден кончуг-ла эки оолдар төрүттүнер-дир" деп каттырып орган дээр.

"Хосталгаш, чүгле чуртумга сөөгүм салыр мен" — дээн. Хөндергейге келгеш, чүгле беш хонгаш, бурганнаан.

Чонга буян чедирип, аарыг-бачыттан чайладып чораан эки кижилерни "контр" деп узуткап турганы хомуданчыг. Ам болза деннээр чүве чок кижилер-дир ийин ол.

Мадон МОНГУШ.

АҢЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың октябрь 23-те № 339-р айтыышкынын езугаар Тыва Республиканың девискээринге 2002/03 чылдарның аңныыр сезонун ажыдарының хуусааларын доктааткан. Ында тодаратканы болза:

1. 2002/03 чылдарның күскү-кышкы **аңныыр сезонун 2002 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 20-де** эгелээрин айыткан. Аңаа дүүштүр:

2003 чылдың январь 15-ке чедир хаван, элик, мыйгак, буур, те-чуңма аңнап болур.

2003 чылдың февраль 1-ге чедир адыгны аңнаар.

2003 чылдың январь 31-ге чедир дииңни, асты, коданны, кишти, корсакты, кызыл дилгини, норканы, дырбактыгны, ондатраны аңнап болур.

2003 чылдың январь 31-ге чедир торлааны, күшкүлдү, күртүнү, кара-кушту аңнаар.

Бөрүлерни кандыг-даа хуусаа чок аңнап болур.

Аңнаашкын хуусаазынга хамаарышкан шыңгыы контроль чорударын ук айтыышкында көрген.

Тыва Республиканың Аңныыр эргелели кадрлар талазы-биле кол специалист Чечен Ламажаповна Монгушка, а ол ышкаш бүгү төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ТР-ниң Аңныыр эргелелиниң оперативтиг отрядының начальниги

Чыргал-оол Очур-оолович
МОНГУШТУҢ

үр аарааш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары, Аппарат ажылдакчылары, Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Бижечи-оолович Оюнга ооң уруунуң хенертен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

"Шын" солун редакциязының коллективи солуннуң килдис редактору Светлана Салчаковна Балчырның кады төрээн угбазы

Фаина Салчаковна
БАЗЫРНЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр коллегавыска, ооң төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Улуг-Хем кожуун судунуң коллективи Оскал-оол Лама-Сүрүнович Салчакка ооң дуңмазы

Алексей Сендажиевич
ООРЖАКТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи—1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа —1-03-87, үпетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6036.
Чагыг 122.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.